

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

RAMON DE PENYAFORT

(Castell de Penyafort, c. 1185 – Barcelona, 1275)

Biografia a càrrec del Dr. Tomàs de Montagut i Estragués

Una trajectòria al servei d'un dret canònic en vies de consolidació

Un dels darrers treballs de recerca sobre Ramon de Penyafort és la tesi doctoral de Ramon Dilla defensada a la Universitat de Barcelona (2017) que porta per títol *Sant Ramon de Penyafort. Imatge, devoció i santedat*. L'objectiu del treball és "analitzar la construcció i difusió de la imatge de Sant Ramon de Penyafort en l'edat moderna". L'àmplia fama del sant es basa, segons aquest autor, en tres aspectes fonamentals: (i) la seva obra de dret canònic i penitencial; (ii) els oficis exercits en la Cúria pontifícia de Roma i a Barcelona; i (iii) el seu mestrat de l'orde dels Predicadors (1238-1240).

Tot i amb tot, per integrar aquests elements de la vida i obra de Ramon de Penyafort en una visió més global, hem de tenir en compte el peculiar context històric medieval que ens presenta a Ramon com un jurista català al servei de la revolució eclesiàstica iniciada al segle XI. En aquest sentit, Harold J. Berman en el seu llibre *Law and Revolution: The formation of the Western Legal Tradition* (1983) ens explica el caràcter revolucionari de la reforma de l'Església duta a terme pel papa Gregori VII (1073-1085) atès que amb ella s'afirmà la llibertat de l'Església, respecte dels poders civils dels emperadors i dels senyors feudals locals, i alhora s'imposà la supremacia del papa sobre tot el clergat de l'Església. A través del seu *Dictatus Papae* del 1075, el bisbe de Roma afirmà el caràcter suprem i exclusiu de la seva potestat. Aquesta revolució la va fer el papa Gregori VII amb la utilització del dret com instrument per legitimar la seva autoritat i per poder exercir efectivament la seva potestat universal sobre tota l'Església. La construcció de l'ordenament jurídic eclesial com a primer dret europeu modern es féu a través de l'estudi científic dels textos dels concilis eclesiàstics, de les doctrines dels santes pares de l'Església, de les sagrades escriptures, de les decisions dels papes (*decretals*) que posaven fi, davant del seu consistori, als litigis que s'havien iniciat en altres

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

instàncies eclesiàstiques, així com amb la utilització d'altres fonts del dret basades en costums i en tradicions europees. Una primera manifestació a Catalunya d'aquesta construcció d'un procés de poder eclesial vàlid a través del dret la tenim, molt probablement, en el *Liber Sacrorum canonum*, dit també *Collectio canonum caesaraugustana*, l'autoria del qual el professor Manuel Mundó atribueix al mestre Renall, de Barcelona i Girona (+circa 1144); l'Arxiu de la Corona d'Aragó en custodia un exemplar (manuscrit 63 de Sant Cugat, de mitjan segle XII).

En aquest treball erudit i científic d'elaboració del dret canònic de l'Església, només possible de realitzar per savis lletrats que havien estudiat el dret escrit en la nova Universitat de Bolonya, hi trobem com a protagonista la figura senyera de Ramon de Penyafort. Ramon va néixer al voltant de l'any 1185 al castell de Penyafort, prop de Vilafranca del Penedès, en l'actual municipi de Santa Margarida i els Monjos, en la zona de l'antiga marca del comtat de Barcelona.

El manuscrit 1-3-4 del fons de Santa Caterina de la Biblioteca Universitària de Barcelona, atribuït al dominicà Arnau Burguet del convent de Barcelona, inquisidor provincial al 1317 i encarregat de formar un procés fallit de canonització de Ramon el 1318, ens proporciona notícies sobre la vida i obra del nostre jurista, "Hispanus origine, natione Cathalanus", i les virtuts i els miracles que se li atribuïen. Es coneix aquesta narració com la *Vetus vita* (la vida antiga) de fra Ramon de Penyafort.

De família pertanyent a la baixa noblesa, va rebre una formació humanística a Barcelona; quan tenia vint anys ja estava format en les arts liberals i les ensenyava a la mateixa ciutat de Barcelona de forma gratuïta. A continuació, se'n va anar la Universitat de Bolonya per estudiar dret canònic i dret civil, amb gran aprofitament: un cop acabats els estudis, va continuar com a professor ensenyant dret canònic, obtingué el grau de doctor i fou promocionat a l'honor d'una càtedra magistral que professà durant tres anys (1218-1221). Durant la seva estada a Bolonya va coincidir amb l'elit dels juristes europeus de l'època que, com a professors o com a condeixebles, van formar part de la famosa Universitat. Entre aquests últims esmentarem Odofred, Tancred,

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

Sinibald Fieschi i, sobre tot, el famós Accursi, el futur autor de la *Magna Glossa al Corpus Iuris Civilis*.

Penyafort va tornar a Barcelona cridat pel seu bisbe Berenguer de Palou per servir la diòcesi, però aviat entrà en l'orde de Predicadors (1223) i, a la mateixa Barcelona, participà com a àrbitre o amigable componedor en la solució d'un litigi entre canonges de la Seu.

El 1228 arribà a Catalunya l'ambaixada del legat papal Jean d'Abbeville amb la missió, entre d'altres, d'aplicar i fer complir les decisions del IV Concili de Laterà (1215) en les terres hispàniques. Ramon de Penyafort s'afegí a aquesta legació i participà amb el seu consell jurídic i teològic a la resolució de qüestions àrdues com la nul·litat del matrimoni de Jaume I amb la seva primera muller Elionor de Castella. Al 1229 el papa Gregori IX confià a Ramon la missió de predicar a Arles i a Narbona la croada contra els musulmans de Mallorca. L'any següent el papa el nomenà capellà, penitencier i confessor seu, la qual cosa dugué Ramon a Roma, on romangué durant sis anys i on treballà en l'encàrrec de compilar les decretals pontifícies. Segurament fou abans d'aquesta estada a Roma que cal situar la redacció de la seva *Summa de Poenitentia*, en la qual Penyafort introduí elements comuns, com el proemi, a la *Summa iuris*, aquesta, probablement, redactada com a text docent quan era professor de dret canònic a Bolonya. Per bé que el contingut d'ambdues *summae* sigui ben diferent (aquella, una guia de casos pràctics per als confessors que actuaven en el Tribunal de la penitència; aquesta, exposant les primeres lliçons d'un manual estudiantil de dret canònic) la forma de tractar els temes era la mateixa i consistia en la utilització del mètode escolàstic. Cada capítol s'iniciava amb l'exposició sobre el contingut de les rúbriques; a continuació venia el plantejament de qüestions rellevants sobre la matèria, donant les corresponents solucions; es seguia amb anotacions de dret que perfilassin figures jurídiques o morals; i s'acabava amb referències a la normativa canònica pertinent al cas que es pogués trobar en el *Decret de Gracià* o en les Decretals, i això tant en els textos principals com en les seves glosses a la matèria tractada.

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

La *Summa iuris*, uns materials docents

Si ens fixem concretament en la *Summa iuris* de Ramon de Penyafort podrem copsar quin era el programa per a l'ensenyament del dret canònic a Bolonya i quina era la forma docent per exposar-lo. Cal dir que coneixem aquesta *Summa iuris* a través d'un únic manuscrit publicat el 1945 per la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona i que, a més a més, es tracta d'una obra incompleta, la qual cosa impedeix concretar el contingut de totes les matèries apuntades en el programa. Tanmateix, la part redactada i conservada de l'obra ens il·lustra a bastament sobre el seu mètode i sobre la seva forma original de disposar ordenadament la matèria jurídica.

De forma retòrica, Ramon afirmà que va escriure l'obra perquè no va poder resistir la freqüent insistència i l'encesa caritat dels seus companys, que volien obtenir d'ell un testimoni de la seva labor com a professor, transmissible a la posteritat. En aquest sentit, l'obra que va redactar era un reflex dels seus ensenyaments orals i, així, es podria qualificar més de *Lectura* que de *Summa*. És a dir, no era tant una exposició completa, sintètica i no fragmentada d'un text jurídic de dret canònic (*Summa*), sinó un desenvolupament per escrit del programa de lliçons que Ramon impartia o llegia (*Lectura*) als seus alumnes de Bolonya, probablement a través dels seus apunts de classe. D'ací la correspondència entre el pla d'ensenyament del dret canònic i el pla de l'obra, distribuït en un prefaci i set parts, a raó dels set dons de l'Esperit Sant, de forma que s'havien de tractar les matèries següents: (i) les vàries espècies i diferències del dret; (ii) els oficis i ministres canònics; (iii) el dret processal; (iv) els contractes i les coses de l'Església i dels clergues; (v) els delictes i les penes; (vi) els Sagraments i (vii) l'Esperit Sant. Tanmateix i com ja hem dit abans, d'aquest pla general només ens n'han arribat les dues primeres parts ja sigui perquè Ramon no va escriure la resta, ja sigui per defecte de la tradició manuscrita. De totes maneres, amb el text de què disposem ja en tenim prou per fer-nos una idea sumària del pensament jurídic de Ramon de Penyafort i del seu mètode d'ensenyament.

Fixem-nos en la primera: les vàries espècies i diferències del dret. Convé recordar que l'ordenament jurídic medieval tenia un caràcter teocèntric que es manifestava en la noció de dret natural cristià i en la seva superioritat sobre el dret

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

humà. Aquest últim es manifestava en el dret de l'Església i en els drets civils. El dret canònic era superior als civils per raó de determinades matèries relacionades amb la salvació de l'ànima i de les persones i coses de l'Església i dels clergues. Les fonts d'expressió del dret canònic i civil van ser estudiades i explicades detingudament per Penyafort pel que fa al seu nom, contingut i relacions recíproques. Les constitucions, els cànons conciliars, les cartes decretals, els privilegis i el costum integraven els ordenaments jurídics d'unes comunitats polítiques cristianes on el dret natural ja no s'identificava amb el dret positiu i on, aquest últim, per bé que subordinat al dret natural, ja era concebut com un producte de creació exclusivament humana.

Si les lliçons orals que Ramon de Penyafort va impartir als seus alumnes eren les formulades per escrit a la *Summa Iuris*, podem afirmar que en la docència del dret seguia un esquema expositiu consistent en les fases expositives següents: (i) establir les rúbriques adients a cada una de les set parts a tall d'índex o de taula de matèries; (ii) explicació de la matèria pertanyent a cada una de les rúbriques de la forma més clara possible i pel que fa als aspectes més útils i necessaris, bandejant alhora els superflus; (iii) exposició breu de les qüestions problemàtiques que plantegessin la literatura jurídica i els supòsits de fet, així com aportació raonada de les solucions més justes; (iv) esmentar les referències precises dels textos jurídics que fessin al cas contemplat dins la rúbrica i (v) citar les referències precises del Decret de Gracià, de les Decretals extravagants dels Papes i de llurs respectives glosses on es poguessin pouar i ampliar més coneixements sobre la matèria o matèries tractades en cada rúbrica.

A tall d'exemple, veiem com la rúbrica novena de la primera part estava dedicada al costum. Aquesta matèria s'exposava tractant ordenadament i clara els aspectes següents: (i) definició de costum, origen del terme costum, espècies de costum, lloc que ocupava el costum dins de l'ordre de prelació de les fonts del dret, el costum *contra legem* i, finalment, el costum contra costum; (ii) qüestions que hom plantejava al jutge delegat pel que fa a quin costum havia d'aplicar: el del lloc on es tractava la causa? El dels litigants? De quin d'ells (actor o reu)? El del delegant o el seu propi?...; (iii) Ramon presentà els diversos supòsits i les diverses solucions al respecte oferint les cites exactes dels textos de dret canònic (Decret,

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

Decretals, glossa al Decret, etc.), de dret civil (Digest, Codi, etc.), i de la doctrina dels glossadors (*Johannes*) que feien al cas; (iv) finalment, donà les referències fonamentals de les fonts del dret canònic per a qui volgués aprofundir en la matèria.

Les Decretals, una sistematització del dret pontifical

Al segle XIII, l'Església havia aconseguit assolir la unitat i independència de la seva organització i del seu dret i afirmar la primacia del papa com a legislador suprem de la comunitat cristiana mitjançant el triomf del moviment centralitzador de l'Església i de l'organització eficient de la seva jerarquia sota l'autoritat absoluta i patriarcal del papa, a qui tots els cristians devien obediència. Aquest fenomen polític-administratiu es manifestà en una unificació jurídica, doctrinal i litúrgica que eliminà particularismes i que mantingué la unitat de la fe amb la lluita contra les heretgies a través la instauració de la Inquisició episcopal i l'aplicació de la normativa canònica contra els dissidents que s'apartaven de la veritable doctrina cristiana. En aquest sentit, el dret canònic s'havia unificat i havia esdevingut més jurídic que teològic, més pontifici que conciliar, més sistemàtic i complet que acumulatiu i fragmentari.

El 1230 el papa Gregori IX encarregà a Ramon de Penyafort que fes una nova compilació del dret canònic adequada a la nova realitat de l'Església com a *Corpus Christi*, com a comunitat perfecta dels cristians que disposava d'un ordenament jurídic complet. Ramon assumí i s'identificà amb aquesta tasca normativitzadora que el convertí en promotor d'una Església certament formada per eclesiàstics i per laics, però on només als primers els corresponia la representació i el govern de tota la comunitat. Ramon fou el jurista encarregat de revisar i d'ordenar sota deguts títols, per matèries i de forma congruent i consistent la normativa anterior del papes.

Amb les *Decretals*, publicades oficialment el 1234, se superà la dificultat que plantejava la pluralitat de compilacions antigues existents pel que fa a conèixer quin era el dret vigent. També se superà la sistemàtica imperfecta utilitzada anteriorment per distribuir el material legislatiu dels papes. Amb aquesta obra, Ramon de Penyafort demostrà ser un excel·lent jurista i un eclesiàstic d'ordre. La seva fe i convicció en la bondat del dret canònic i de la

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

teologia moral cristiana no li feren oblidar aquella idea de què 'fora de l'Església no hi ha salvació' i que calia defensar l'existència d'una sola fe per mantenir la unitat de l'Església. En aquest sentit, s'entén millor la seva professió en l'orde de predicadors i els seus esforços i iniciatives dirigides a la conversió dels infidels musulmans i jueus i a la inquisició i condemna de l'heretgia i dels heretges concrets que l'havien establert i que la feien viure. La intervenció destacada de Penyafort en les controvèrsies cristiano-rabíniques del 1263 i la resposta que donà l'any 1235 sobre el procediment que s'havia de seguir amb els heretges de la província eclesiàstica de Tarragona són dos exemples ben palesos de la seva actuació com a frare predicador i com a confessor penitenciar.

Els materials utilitzats per Ramon per confegir les *Decretals* van ser les decretals papals contingudes en cinc compilacions antigues i algunes de posteriors fins al 1234, cànons conciliaris, textos de les Sagrades Escripures i dels pares de l'Església i algunes lleis seculares. El pla de treball, basat en la potestat normativa suprema del papa, implicava manipular els textos antics per innovar-los i adequar-los als principis rectoris d'unificació i de sistematització del dret canònic. Ramon, actuant el mandat papal, prescindí de decretals que poguessin introduir principis contradictoris; mutilà el dret de les decretals per evitar la seva vinculació als casos concrets que les havien provocat, alleujant-les de manera que quedessin reduïdes al supòsit de fet i a la conseqüència jurídica que se li atribuís; interpolà algunes decretals per tal de donar-los una nova significació; desmembrà el contingut per raó de la matèria i ubicà els fragments sota els títols corresponents de matèries; canvià l'ordre dispositiu dels títols i dels capítols, malgrat que es conservés la divisió fonamental establerta anteriorment pel canonista i bisbe Bernat de Pavia (pre 1150-1213) en cinc llibres que tractava de les cinc matèries fonamentals del dret canònic: *iudex* (jutge), *iudicium* (judici), *clerus* (clergat), *connubia* (matrimoni) i *crimen* (delictes). Ramon també afegí noves decretals quan calgués completar una llacuna normativa o reblar una prescripció.

La compilació de Ramon de Penyafort fou coneguda com a *Decretals de Gregori IX* o com a *Liber extravagantium* o *Liber extra*, per tal com es posava

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

en relació amb la tradició de les fonts del dret canònic iniciada amb el *Decret de Gracià*, respecte al qual es considerarà que vagaven fora (*extravagantes*). La seva vigència oficial s'estengué en el temps fins a la promulgació del codi de dret canònic pel papa Benet XV al 1917 i comportà l'abrogació de totes les decretals anteriors no contingudes en la compilació o contingudes en un text diferent. Al setembre de 1234 Gregori IX participà als doctors i estudiants de París i a molts altres la publicació de les Decretals confeigides per Ramon de Penyafort i volgué que tothom únicament fes servir, en els judicis i a les escoles, aquesta compilació. La fama de Ramon com a canonista s'estengué per tota Europa.

Retorn a Catalunya, maduresa i posteritat

Retornat al seu convent de Barcelona, l'any 1236 Penyafort va assistir a les Corts de Montsó on es va preparar la conquesta de València i on es va fixar l'estabilitat de la moneda jaquesa. El 1238 el capítol general de l'orde de predicadors celebrat a Bolonya, mort el segon mestre Jordà de Saxònia (1222-1237), elegí Ramon de Penyafort com a tercer mestre de l'orde fundada per Domènec de Guzmán (1216-1221). Ramon era a Barcelona i conegué la notícia per una delegació del capítol que l'anà a veure per notificar-li la seva elecció. A contracor acceptà el càrrec per imperatiu de l'obediència canònica deguda a les decisions del capítol general de l'orde. Com a mestre de l'orde va impulsar la redacció de les constitucions que regulaven la vida de les comunitats dominicanes, és a dir, les normes morals, espirituals i jurídiques que regien el seu govern i la disciplina dels seus membres. De l'encert de Penyafort en aquesta tasca ordenadora n'és una prova el fet que les seves constitucions van mantenir-se vigents fins al Concili Vaticà II (1962-1965).

El 1240 el capítol general de l'orde acceptà la seva renúncia al mestrat i Penyafort es retirà a Barcelona, on romangué en la seva cel·la del convent de Santa Caterina fins a la seva mort trenta-cinc anys més tard (6 de gener del 1275).

La darrera etapa en la vida de Ramon de Penyafort es caracteritzà, en paraules del professor Font Rius, 'per la seva relació i influència en el mitjans socials del seu entorn.' En aquest sentit disposem de notícies documentades

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

que ens informen de la projecció del seu consell moral i jurídic sobre la casa reial de Jaume I i del seu fill Pere; sobre diversos nobles i eclesiàstics de Catalunya, amb ocasió de litigis i controvèrsies de diversa índole. També la seva mediació, arbitratge o consulta fou requerida per ciutadans i mercaders o en el moment de reparar danys i usurpacions ocasionades a les classes rurals que vivien sota el règim feudal i senyorial.

Una mostra d'aquesta tasca d'utilització del dret i de la moral cristiana per solucionar conflictes entre persones, entre comunitats o entre institucions la trobem en la concòrdia del 1262 entre els predicadors del convent de Santa Catalina de Barcelona i els franciscans de la mateixa ciutat pel que fa a limitar el nombre de frares de cada convent que haurien d'assistir a diferents actes litúrgics, com festes patronals, funerals o processions extraordinàries. També en un litigi successori del noble Guillem de Claramunt (1251) els familiars del difunt cercaren a Ramon de Penyafort perquè actués com a àrbitre. Ramon, atenent els precs d'ambdues parts i tenint en compte les quantioses despeses que emanarien d'un plet ordinari, així com el perill que podria esdevenir per a la salut de les ànimes, i desitjant establir la concòrdia, la unitat i la pau que Jesucrist va ensenyar, accedí als precs i concedí que, escoltant d'ambdues parts la veritat dels fets, simplement i de pla donaria a cadascú un consell en forma penitencial i de consciència, és a dir, fonamentat no sols en preceptes jurídics, sinó especialment en els preceptes de la teologia moral cristiana. Aquest dictamen l'emeté sense cognició de causa ni seguint l'ordre judicial. Ell no obligaria les parts a seguir la seva decisió, malgrat que, amb consentiment de les parts, comptà per fer-la amb el consell del bisbe de Barcelona i dels canonges de la seva seu Guillem Vidal i Pere Albert.

Pel que fa als burgesos i ciutadans, cal destacar la redacció de l'opuscle *Modus iuste negociandi in gratia mercatorum* del qual no n'ha arribat cap exemplar conegut als nostres dies. Tanmateix, en la *Vita vetus* s'indica que aquesta obra aclaria en quina forma i sense cometre pecat d'usura, els mercaders podien exercir el seu ofici. Si, malgrat tot, per avarícia o cobdícia d'un lucre excessiu pecaven, en el text s'explicava com havien de restituir les usures i com havien de complir la penitència per la comissió d'aquest pecat. És

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

a dir, s'intueix una visió doctrinal moderada que permetia, en determinades condicions, que el diner engendrés diner de forma legítima.

També aquesta visió assenyada es projectava sobre les prestacions personals, dineràries o en espècie que els rústics o pagesos satisfien als seus senyors. En el títol dedicat als lladres i bandolers de la *Summa de Poenitentia*, Penyafort distingí entre els tributs o prestacions exigides pels senyors als rústics que eren justes de les que eren pecat de robatori o de bandolerisme. Considerava tributs justos les quèsties, les talles, les peites, etc i tots aquells que derivaven d'uns convenis entre els senyors i els rústics celebrats en els moments fundacionals de la comunitat de forma clara, amb bona fe i sense engany ni coacció. Aquests negocis jurídics originals es trobaven documentats en les cartes de poblament i de franquesa, en les *convenientiae*, en els establiments agraris col·lectius, en els privilegis, en les franqueses i en els costums escrits. A més a més, segons Ramon de Penyafort, els costums no escrits en matèria tributària eren justos títols per a l'exigència de tributs propis, per tal com es presumia l'existència d'un conveni original sobre el pagament del tribut pel sol fet del seu ús immemorial. Totes aquestes prestacions es podien demanar, sempre que no fossin deshonestes o infames o que no anessin contra Déu.

Ramon de Penyafort fou canonitzat com a sant de l'Església a principi del segle XVII (1601). Se li van atribuir nombrosos miracles, entre els quals destaca el de la transfretació o fugida de Mallorca a Catalunya navegant pel mar sobre la seva capa. Com ja hem dit abans, la seva fama va ser molt gran dins de l'Església i en les societats polítiques cristianes. A Catalunya, la devoció popular cap a la seva persona fou considerable; en són mostra nombrosos goigs coneguts del sant com els de Masllorens, Santa Maria del Pla, Tossa, Cabrianes, Igualada, etc. A nivell professional i acadèmic nombroses corporacions de juristes i facultats de dret el van adoptar com a patró. Enllaço amb el paràgraf inicial, tot convidant-vos a consultar la tesi doctoral de Ramon Dilla, precisament dedicada al procés de construcció i difusió de la imatge de Penyafort a partir de la seva canonització al segle XVII.

MEDALLES ACADÈMIQUES RAMON DE PENYAFORT

BIBLIOGRAFIA

Bibliografia impresa elemental

BERMAN, Harold J. (1983). *Law and Revolution: The formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge: Harvard University Press.

DILLA MARTÍ, Ramon (2017). *Sant Ramon de Penyafort. Imatge, devoció i santedat*, Tesi doctoral, Barcelona: Universitat de Barcelona.

DIVERSOS AUTORS (2000). *Ramon de Penyafort i el Dret català. Quatre-cents anys de la canonització del patró dels advocats de Catalunya (1601-2001)*, Nadala de la Fundació Jaume I, Barcelona, any XXXIV.

FONT RIUS, Josep Maria (1961-1962). «Ramon de Penyafort. Influencia del Santo en la Sociedad de su tiempo». *Anuario de Derecho Aragonés*. Tom XI, pp. 164-178.

PENYAFORT, Ramon de (1999). *Summa de Penitència. Cartes i documents*. Introducció de Llorenç Galmés i traducció de Jaume Fàbregas. Barcelona: Proa [Clàssics del Cristianisme, 75].

RIUS SERRA, José (ed.) (1954). *San Raimundo de Penyafort. Diplomatario (Documentos, Vida antigua, Crónicas, Procesos antiguos)*, Barcelona: Universidad de Barcelona.

VALLS I TABERNER, Ferran (1997). *Sant Ramon de Penyafort*, Barcelona: Editorial La Formiga d'Or.

Amb la col·laboració de:

Generalitat de Catalunya
Departament de Justícia

Obra Social "la Caixa"